

רליגיה

בית למחשבה דתית

גיליון ב
אביב תשפ"א / מאי 2021

ד"ר רחל אלזה פרוינד
הרב יחיאל יעקב ויינברג
הרב עוז בלומן
ד"ר אביחי צור
הרב מנחם נאבת
אלסדייר מקינטאיר
הרב אושרי ברוך
אלומה לב
ד"ר יואב שורק
הרב חיים וידל
בני לוי
אלן פינקלקראוט
אלעד נבו
צ'ארלס טיילור

רליגיה

// בית למחשבה דתית

קודם
קודש - דרך - מציאות

רליגיה: בית למחשבה דתית

גיליון ב / אביב תשפ"א / מאי 2021

יו"ר

שאול דה מלאך

עורכים

עוז בלומן

מתנאל בראלי

מערכת

אהוביה גורן

זאב גינזבורג

עולש גולדברג

אושרי ברוך

עריכה לשונית

שמואל מרצבך

עיצוב

סטודיו דוב אברמסון

מו"ל

מרכז "קדם", מבית תנועת "עזרא"

בית הדפוס 11, ירושלים

contact.kedem@ezra.org.il

© כל הזכויות שמורות למרכז "קדם"

אין להעתיק את הקובץ למחשב מבלי לשלם. לפרטים: www.kedemcenter.com

השיר "אלים מתחלפים התפילות נשארות לעד" לקוח מתוך הספר "פתוח סגור פתוח" של יהודה עמיחי.

כל הזכויות שמורות להוצאת שוקן.

כל הזכויות למבוא לספר "עידן חילוני" של צ'ארלס טיילור, שמורות להוצאת הספרים של אוניברסיטת הרווארד.

כל הזכויות לשיחה "שאלת החילונית" בין בני לוי לאלן פינקלקראוט שמורות לקרן ע"ש בני לוי.

הדת, החיים ובית המדרש הציוני

// ד"ר יואב שורק משוחח עם הרב חיים וידל

{*}

שיחה זו, שהתקיימה במסגרת סמינר "להיות דתי" של מרכז קדם (אדר תש"ף), משמיעה שני קולות עכשוויים היוצאים מבית המדרש הציוני. האחד הוא קולו של הרב חיים וידל, תלמיד חכם ארצישראלי שהמסגרות השונות והמגוונות שבהן לימד ומלמד מצביעות על רבגוניות מסעו הרוחני. השני הוא קולו של יואב שורק, עורך כתב העת "השילוח", שקריאותיו לרנסנס יהודי-ישראלי הטרימו רבות מהתנועות הדתיות והישראליות בנות זמננו. הקול האחד צומח מתוך "סתירה פנימית חריפה"; השני – חותר אל הרמוניה יהודית כלל-ישראלית.

השיחה המעמיקה והכנה בין השניים נעה על התפר שבין האישי והציבורי, הביוגרפי וההגותי, הממד האידיאולוגי והספקות הקיומיים. בתור שכזו, היא מבטאת את מורכבויותו ואתגריו של השיח הציוני-דתי, ומתוכו היא תרה אחר אופציות רלבנטיות לקיום יהודי-ציוני עכשווי ולבשורה עוצמתית ומלאת משמעות.

הרב חיים וידל – נהוג לומר שכל פילוסופיה היא אוטוביוגרפיה, ואני חושב שזה נכון גם ביחס לאמונה ולדתיות, ולכן הייתי רוצה להתחיל באוטוביוגרפיה שלי, שאגב עדיין לא הסתיימה.

גדלתי כילד בשנות החמישים והשישים של המאה שעברה. ה"גירסא דינקותא" שלי הייתה הציונות-החילונית-הקלאסית במיטבה – ועד היום היא הציר הביוגרפי המרכזי של חיי. "התגייסתי" מיד אחרי מלחמת ששת הימים לפנימייה הצבאית שעל יד בית ספר הריאלי בחיפה, והתחלתי את שירותי הצבאי בצה"ל כשנתיים לפני מלחמת יום כיפור. למלחמה הזו הגענו – אני ורוב ככל המחזור שלי – כקצינים צעירים, אך לא כולנו שבנו ממנה. זהו הציר הציוני של הביוגרפיה שלי.

במקביל לכך, בנערוטי – ועוד יותר בבחרוטי – גיליתי בתוכי מחשבות ורגשות שהגיעו מהמצב הקיומי שבאישיותי. שאלת הפשר של החיים אל מול האקראיות, חוסר השוויון והצדק,

השבריריות, השפלות והאפלה, ובעיקר המוות המצפה לנו בסוף החיים – הטרידה אותי עד מאוד. גיבורי התרבות שלי היו ברנר וקאמי, פנחס שדה, ניטשה וחבריהם. מצאתי בהם חברים המבינים לרעי, שגאלו אותי מבדידותי.

במהלך השירות הצבאי – ובאופן מואץ בעקבות מלחמת יום כיפור – החלה התמימות הציונית שלי להתערער. השד האקזיסטנציאליסטי התפרץ ותבע את שלו, והתוצאה הישירה מערעור זה הייתה שיומיים לאחר השחרור מצה"ל יצאנו, רעייתי ואני, למסע – שבמבט לאחור התברר שהיו בו שלוש תחנות: הראשונה, המזרח בכלל והודו בפרט; השנייה, המושב והחקלאות; והשלישית, האוניברסיטה והלימוד האקדמי. היו אלה שלושה מסעות נהדרים שכל אחד מהם בפני עצמו היה מעניין, מרתק ופורה; אך כיוון ש"הלב רצה הרבה יותר", הם לא היו סוף הדרך. מה שחולל תפנית בחיי והוציא אותי למסעי הרביעי היה המפגש עם תורתו של הרב קוק – תורה שאומנם לא נתנה לי מענה מוחלט, אך פתחה לפניי את הדרך שעד היום אני מהלך בה.

המפגש המתמשך עם תורת הרב קוק הוא הסיפור המכונן של חיי – מאז ועד עתה. במשפטים הבאים אנסה לתאר מיהו ומהו הרב קוק בעבורי, ובעבור שני הצדדים באישיותי.

מצד אחד, הרב קוק חשף לפניי את ממד העומק של הציונות שלי ופרש בפניה אופק רחב וגבוה, גדול ומרתק, הייתה זו העצמה חשובה של רגל אחת שלי. ומצד שני, הרב קוק פתח לפניי את המרחב הרוחני והתורני שהתייחס אל הרכיב האקזיסטנציאליסטי, הספקן והפסימי שבאישיותי – והדיאלוג המעניין והפורה הזה נמשך בקרבי עד היום, לצד הדיאלוג הקודם שלי עם התרבות המזרחית והמערבית, עם הספרות והשירה, הפילוסופיה וההגות. הרב קוק היה השדכן שלי עם התורה שאיתה כרתי ברית, שאיתה בניתי את ביתי, ושהיא נוות ביתי האחת והיחידה עד היום.

המפגש עם הרב קוק האיר לי אור גדול, ונתן לאידיאליזם שלי ולאידיאולוגיה הציונית שלי מרחב, עומק ואופק נהדרים. האור היה כל כך גדול עד שמהר מאוד הוא בלע את הנר הקטן הקיומי שלי, ולא נודע (כמעט) כי בא אל קרבו. במשך כ-15 שנה הייתי אידיאליסט – והפעם דתי-ציוני. שכחתי אומנם את הצד הקיומי שבי אבל הוא לא שכח אותי. עם השנים הוא שב ונעור, ותבע הקשבה ומקום – כחלק ממני שאינו מוכן עוד להיות מודחק ונשכח. הייתי מוכרח – אך גם רציתי! – להיענות לתביעתו, והחלתי לחפש את הצד הקיומי שבתורה. מצאתיו נחבא אל הספרים שבשולי בית המדרש הציוני-דתי שבו צמחתי ובדמותו-תורתו של הרב שג"ר.

בהדרגה שבתי אל עצמי ושבתי לחיות את שני הקטבים באופן טוטלי – מאמין בכל אחד מהם, אוהב אהבת נפש כל אחד מהם, ומתמסר עד כלות אל שניהם. בהדרגה מצאתי גם את הצד הקיומי העמוק בכתבי הרב קוק, בהוגים קיומיים דתיים ולא דתיים, בני ברית ושאנים בני ברית. חייתי בסתירה פנימית חריפה ובהתרוצצות נפשית ורוחנית מקוטב לקוטב; קל זה לא היה. בשלב מסוים הבנתי שזה אני, ושבמובן מסוים זה גם "כל האדם"; כך אמורים להיראות חיייהם של בני אדם בוגרים, רגישים ומודעים שאינם מקפחים שום חלק מאנושיותם ומאישיותם. השניות הזו – לרבות כל הסתירות והקונפליקטים שבחיי האדם הכלולים בה – אינה אלא השתקפות

השניות המטפיזית-אונטולוגית של ההווה בכלל, ושל האדם בפרט. אנטינומיה נוספת בסדרת האנטינומיות שביסוד החיים האנושיים.

במחשבה שנייה ובניסוח פרובוקטיבי יותר, זוהי צורת החיים היחידה הראויה לבני אנוש וזהו מותר האדם מן הבהמה שקהלת חיפש, ולא מצא אומנם – אך חי אותה.

יואב שורק – אני תלמיד-חברותא שלך, הרב חיים, במשך הרבה שנים, ודווקא האופן שבו הצגת את הביוגרפיה הרוחנית שלך מחדד בצורה דרמטית את העובדה שהביוגרפיה הרוחנית שלי הפוכה לחלוטין. אני שמרן, כלומר אני בא מתוך הציונות הדתית, במובן של שייכות למשפחה שממשיכה מסורת דתית, ואפילו רבנית, כמה דורות אחורה. במסורת הזו לא היה "שבר" באמצע – דוגמת הציונות. היה אומנם אימוץ של היבטים מודרניים כאלה ואחרים, אבל בלי לוותר אף פעם על הסיפור הגדול. אני גם – וזה עניין של אופי – יותר משעמם, אופטימי, ופחות אקזיסטנציאליסטי. כתבתי בשעתו מאמרים שקראו אומנם ל"ביטול החברה הדתית בתור אתגר", והספר שלי "ברית ישראלית" דוחף לכיוון כזה בכל מיני מובנים – אבל הוא דוחף לשם דווקא מתוך משנת הציונות הדתית, או "התורה", כפי שאני מבין אותן.

ח"ו – אודה על האמת: איני מרגיש ממש "בבית" במרחב הדתי. מתבקשת השאלה – אם זה כל כך לא קל, מדוע הכנסתי ראשי ל"צרה" זו? מה אני עושה עדיין במרחב הזה, ומדוע אינני קם ויוצא ממנו?

התשובה לכך היא: הרב קוק. ראשית, בגלל הרב קוק אני דתי במובן הסוציולוגי, כלומר חי במרחב שנקרא "דתי-לאומי". אין להמעייט בערך הדבר; סוציולוגיה היא עניין כבד משקל. היא משפיעה על הפסיכולוגיה והקוגניציה, לוקחת חלק מכריע בעיצוב האישיות והחיים, ובהדרגה היא מחלחלת אל המעמקים והשיטין ונעשית לחלק של עצם הזהות. בעבורי, "להיות דתי" אין זה דבר קטן ובעיקר אין זה דבר קל.

אך יותר מזה – ואני אומר זאת כעת בצורה קיומית ואינטימית יותר – הרב קוק הוא האבא שלי, והוא הרב שלי. כאב, הוא הביאני לחיי העולם הזה. כרב, הוא הביאני לחיי העולם הבא. הוא הציל את חיי, בכל מובן אפשרי של חיים. במובן הכי פיזי, פשוטו כמשמעו, אני חושב שלא הייתי שורד עד היום כי תמיד הערצתי את המתאבדים מתוך זעם מטפיזי. אך נוסף על כך, הוא הציל את חיי גם במובן של שפיות, שאותה לבטח הייתי מאבד אל מול סיבוכי החיים החיצוניים והפנימיים. הוא הציל את חיי גם במובן המוסרי, והעניק לי סיבות טובות להמשיך ולהיות מוסרי בעולם שבור ומקולקל ואף רע ואבסורדי. ולבסוף, הוא הציל את חיי במובן של פשר ומשמעות שאותם לא הייתי משכיל למצוא בערפל שבו חייתי והלכתי – ללא אור אורותיו.

לולא הרב קוק, הייתי היום או קבור כמה אמות מתחת לאדמה, או מאושפז באיזה מוסד, או זרוק

בתוך ביב שופכין. זאת מערכת היחסים שלי עם הרב. תורתו היא בעבורי ה"קאנון", ה"טקסטבוק", ה"תורה שבכתב". לאורו ובדרכו אני חי את ההתרוצצות הפנימית, ומבקש את צורת החיים ואת התורה המתאימה לעת הזו.

י"ש – אני לא נולדתי עם הרב קוק. כלומר, אני חושב שהרב קוק מבטא בצורה גאונית ועמוקה דברים שהם חלק אינטגרלי ממסורת ישראל, ואני רואה אותם גם אצל אחרים – וגם לפניו – בפרט לנוכח המשבר של החילון. הרב קוק ידע למסגר את זה מחדש, ובביוגרפיה שלי יש גם פרקי זמן שבהם למדתי את משנתו – שאומנם נמצאת בתפיסות היסוד שלי אבל נתפסת בעיניי כחלק מהמסורת היהודית כולה.

"דתיות ישראלית" מבחינתי היא סתירה פנימית. דתיות, מעצם הגדרתה כמעט, פירושה סגרגציה, התבדלות, הסתגרות. עם השנים למדנו איך לתחזק דתיות שיכולה להתקיים ככת, כעדה דתית, ככנסייה, או כמשהו קרוב לזה. אבל אם היהדות היא דתיות – אזי היא עניין מגורי וממילא חסרת משמעות.

זו גם אותה סתירה פנימית העומדת בבסיס הציונות הדתית. לאחר "נאום השבטים" של הנשיא ריבלין, השתתפתי בפורום שבו התבקשתי לייצג את השבט הציוני-דתי. כנציג השבט, נשאלתי "מהי ציפור הנפש של השבט שלך שעליה הוא לא יוכל לוותר?". הייתה זו בעיניי שאלה מטרידה כי ציפיתי שהדיון ייסוב על טוב משותף ועל החיים יחד – ולא על העניינים הייחודיים לקבוצת אנשים. ככל שחשבתי על זה יותר, היה לי ברור שהתשובה לשאלה "מהי ציפור הנפש של השבט שלך?" היא שבעיניי האתוס שעליו גדלתי, אין כלל "שבטים": שהקב"ה נתן תורה לעם ישראל כולו. ציפור הנפש היא הכלל-ישראליות. לדעתי, צריכה להיבנות פה יהדות ישראלית שהיא מעבר לצורה הדתית שאנחנו מכירים; ואני חושב שרוב בניין ומניין של עם ישראל – שנמצא היום מחוץ לגבולות האורתודוקסיה – חייב להיות שותף ביצירתה. אנחנו עדיין לא יודעים איך עושים את זה, ובמקום הזה אני נפגש איתך, ועם הרצון לתקן את הצורה שהדברים לובשים היום.

ח"ו – אני רוצה לספר סיפור, שיש לו יש שתי מעלות: הוא גם היה, והוא גם אמיתי מאוד. לפני כ-25 שנה, הגיע אליי תלמיד יקר ואהוב מיד כשסיים את שירותו בצה"ל. הוא שלף מכיסו פנקס קטן – אך עבה למדי – בלוי ומרופט, מוכתם בשמן רובים וב"שאר ירקות" צבאיים. "בפנקס הזה", סח הוא לי, "כתבתי לאורך כל שנות שירותי הצבאי את הקשיים והקושיים שהיו לי על הדתיות שלי: על אלוקים, התורה, ההלכה, הרבנים, וכך הלאה". הפנקס היה מלא וגדוש. "למרות שהשאלות הלכו והצטברו בכמות ובאיכות, והן הטרידו אותי מאוד", הוא אמר, "החלטתי שאיני גוזר מהן שום מסקנה מעשית ושאמשיך לתפקד כ'דוס' מן המניין עד סוף הצבא. כשאתחרר – אמרתי לעצמי – אלך לרבנים שלי עם השאלות הללו; אם הם יתנו לי תשובות טובות ומספקות, אמשיך ללכת בתלם, ואם לא, אצא לדרך חדשה".

ברוב "ענוותנותי" שאלתי אותו: "ומדוע לא הלכת לרבנים גדולים וחשובים ממני?". "הלכתי", הוא ענה בשמץ של בושה, "אך כשהתחלתי לקרוא את שאלותיי מתוך הפנקס, הם כינו אותי 'בור ועם הארץ', נזפו בי וגערו בי על חוצפתי – וזרקו אותי מכל המדרגות. החלטתי לקיים את התנאי שהתניתי עם עצמי ולפנות לדרכי החדשה. בדרך לטרמפיאדה שביציאה מהיישוב, נתקלתי בכך והחלטתי לפנות אליך כמוצא אחרון. והנה אני כאן, ממתין למוצא פיד". "בסדר", נעניתי לו, "שב נא וקרא לפניי את קושיותיך". הוא החל לקרוא, ומשסיים – שתקתי כמה שניות (לשם הדרמה) ועניתי לו: "נאה. שאלות מצוינות, ואין לי תשובה עליהן. אבל, דע לך שזו רשימה חלקית ביותר; גם לי יש פנקס כזה, יותר עבה מהפנקס שלך, והוא מכיל שאלות רבות וקשות יותר שלא חשבת עליהן בעצמך. הבה ואקרא לך כמה מהן".

הקראתי לפניו מפנקסי במשך כמה דקות. התלמיד הסתכל עלי, המום, ואמר: "אז מה עושים?". תשובתי הייתה מוכנה עימי, ושלפתי אותה כשלוף קוסם שפן משרוולו: "יש לפניך שתי אפשרויות. האחת – תשאיר לי את מספר הטלפון שלך, וכשנסיים את פרויקט השיקום של היהדות, נקרא לך למשכן החדש והמואר שלה, ותוכל להתענג על פירות עמלנו. השנייה – לך תקנה מגפיים גבוהות, ותיכנס איתנו לבוץ כדי להוציא ממנו את העגלה היהודית". הוא הסתכל עליי, חייך, ואמר: "אני הולך לקנות מגפיים". וכך אכן עשה. עד היום אנחנו דוחפים יחד, כתף אל כתף, כל אחד בנתיבו שלו, את העגלה האהובה הזו.

י"ש – באופן עקרוני אני מסכים איתך, אבל כשאתה מדבר על שיקום היהדות זה קצת צורם לי, כי אני לא חושב שיש משהו שצריך "לשקם". צריך אומנם לבנות, לשפר, לשכלל – אבל הדיוק בביטויים חשוב. הזהות הבסיסית שלי היא הזהות היהודית; אני חוליה בשרשרת הזו, ואותה אני רוצה להמשיך. זה הדבר שהכי חשוב לי בחיים. זה הסיפור שלי. וכשאני שואל את עצמי שאלה ערכית, אני תוהה מה התורה אומרת עליה. גם אם אני יכול לא לאהוב פסיקה כזו או אחרת – זהו המכלול שלי, אלו אנשי הרוח שלי, וזה אורח החיים שבו אני חי. לעומת זאת, מה שאתה חושב שצריך לשקם – זה את האורתודוקסיה, שהיא כבר יצירה מודרנית שקמה כתגובה אידיאולוגית לחילון, ושבליבה נמצאת ההתבדלות.

אני מסכים שיש לנו בעיה במצב העניינים הנוכחי. כיום, להיות "יהודי הארד-קור" זה לתת לעמדה היהודית את המקום המרכזי בחיים שלך, ומי שמוגדר "דתי" יש לו שורש עמוק יותר, וממילא חסינות גדולה יותר. המצב הזה דוחק אותנו למקום ה"דתי". אך מצד שני, התורה שלנו ניתנה לעם ישראל, ועם ישראל לא נמצא שם. אני חושב שבסוף, המשימה של הדור הזה ושל הדורות שלאחריו היא ליצור סוג של יהודיות חזקה שהיא לא הנוסחה הדתית: יהדות ישראלית.

ח"ו – זה נכון. וגם לסיפור שסיפרתי היו כמה פרקי המשך פחות מזהירים. חיכיתי להזדמנויות נוספות להשתמש ב"פטנט" שלי, והן באו. אבל כאן ציפתה לי הפתעה: הפטנט לא תמיד עבד,

ובפעמים הבאות היו לו שני סיומים נוספים: היו כאלה שאכן קנו מגפיים ונכנסו איתי לבוץ, אך בשלב כזה או אחר התייאשו והלכו להם; והיו כאלה שהשאירו מספר טלפון והלכו. אין צורך לומר שעדיין לא צלצלתי לאף אחד מהם.

באותם ימים ראיתי כהצלחה גדולה את הגרסה הראשונה של הסיפור; כהצלחה חלקית את הגרסה השנייה; וכישלון מוחץ את השלישית. אך היום אני מביט בשלוש הגרסאות בשמחה ובאהדה. עם הזמן נוכחתי שהרבה אנשים עושים דברים נהדרים, גם אם הם החליטו לצאת מן הבוץ או לא להיכנס אליו. כל זמן שאנשים רואים עצמם כבנים וכבנות של עם ישראל, חפצים בטובתו ובהטבתו, ועושים למענו – תרומתו של כל אחד ואחת חשובה ורצויה. הבנתי ש"פרויקט שיקום השכונה", או אם תמצני לומר "השכינה", הוא פרויקט של כולנו, ומתבצע על ידי כולנו, מ"בנים", מ"האמצע" ו"מבחוץ", בסגנון כזה או בסגנון אחר. כשם שיש שאימצו את מאמר חז"ל "אם שמוע בישן – תשמע בחדש", כך יש כאלה שאימצו דווקא גרסה חדשה שלו: "אם שמוע בחדש – תשמע בישן". עם הזמן הבנתי שאדרבה, דווקא מתוך העבודה המקבילה של כל המחנות בעם ישראל, יתקלס עילאה, ויבוא לציון גואל.

י"ש – אנסה לחדד את הדברים, ולשם כך אנסח זאת במילים אחרות: הקב"ה נתן את התורה לעם ישראל, ועם ישראל הוא שדוחף אותה קדימה. לכן, כל הדורות נמצאים בסיפור הזה – בבית המדרש הזה – ובמובן הזה גם הדיונים בכנסת הם חלק מבית המדרש הזה, אף שהם נעשים מבלי לראות את עצמם ככאלו ומבלי להיות מחויבים לו. גם מה שקורה בתוך העולם החרדי – שממשיך לדון בדברי תורה, גם אם לפעמים מתוך השקפת עולם מאוד מצומצמת – הוא המשך של התורה. אין לנו ברירה אלא להכיל את הכול, במובן של "לא תוכל להתעלם", ולא במובן של להכריע.

זה בית המדרש. עכשיו יכולה להישאל השאלה: לאן אנחנו חותרים? איזה סוג של יהדות אנחנו רוצים ליצור? איך צריך להיראות אורח חיים יהודי? האם אנחנו מצליחים ליצור פלטפורמה של אורח חיים יהודי שאיננו דתי?

אני סבור שלא יכולה להיווצר תורה בלי רצון ליצור תורה, וזאת הבעיה עם דיוני הכנסת. מי שלא רוצה להיות שותף בשלשלת הזו – גם לא יכול ליצור אותה. אבל ודאי שהחיסרון הכי גדול של התורה כיום, ובוודאי של עולם הפסיקה, הוא שהם מכוונים את עצמם מראש רק לסקטור מוגדר ולקבוצה מסוימת, ולא תופסים את עצמם כאחראים למה שקורה גם מעבר לגבולם.

ח"ו – הניסוח שלי שונה מעט: מבחינה סוציולוגית, אני דתי. אני חלק מהחברה הדתית-לאומית, שבה אני חי ועובד, ובה הקמתי את משפחתי, חינכתי את ילדיי, וכן על זו הדרך. דתיותי מתבטאת בכך שבפועל אני חי באורח החיים הדתי המקובל בציבור הדתי-לאומי. מבחינה מהותית, רוחנית, איני דתי ואיני רוצה להיות דתי באופן המקובל והשגור בציבור הדתי-לאומי ובמערכות החינוך

שלו. כדי למנוע טעות אפשרית, אוסיף: מבחינה מהותית, איני חילוני, ואיני רוצה להיות חילוני במובן המקובל והשגור בחברה הישראלית (אם כי מבחינה סוציולוגית, רבים מחבריי חילונים, ואני מרגיש בבית בחברה החילונית).

במשך 35 השנים ה"דתיות" של חיי, עשיתי סיבוב בין כל בתי המדרש והעמדות התורניות, האידיאולוגיות והפוליטיות של הציבור הדתי-לאומי – ונפלטתי מכולם. התוצאה כפולה: אחד גיסא, אני "הומלס" רוחני, ואין בית מדרש שאני רואה בו את ביתי ומרגיש בו בבית; מאידך גיסא, יש לי חברים מכל גווי הציבור היקר והאהוב הזה, שבו בניתי את ביתי, ושבו נולדו, גדלו וחיים ילדיי ונכדיי.

זכיתי לחיות את חיי על כל קווי התפר האפשריים של החברה הישראלית. אני ספרדי (מרוקאי, ליתר דיוק) – שרוב חבריו אשכנזים. אני עירוני – שחי כמה שנים במושב. אני "חנון" – שהיה גם חקלאי. אני בן פריפריה (קריית שמונה) – שגדל בחיפה. אני מתנחל – שגר כבר יותר מעשר שנים ב"ציוויליזציה" (במבשרת ציון, ברעננה, ועתה במושב נחושה). גדלתי במשפחה ובחברה חילונית, ומזה שנים רבות אני חי בחברה ובמשפחה דתיות. מבחינה פוליטית, אני "שמאלני" בקרב משפחתי וחבריי המתנחלים, ו"ימני קיצוני" בעיני חברי ממדינת תל אביב. וכך הלאה.

אני חי את חיי בצעידה בין "פטישים" ל"סדנים" רבים וחוייתי הקיומית היא של שילוב בין "עלה נידף" ל"זיקית". אני מנהל שיח סימולטני עם כל מודעי ומובס שוב ושוב. בני שיחי מימין ומשמאל הם בדרך כלל דעתנים בעלי אידיאולוגיות ברורות ונחרצות, דוברים רהוטים, משוכנעים ומשכנעים בצדקתם, ומצליחים (כמעט) לשכנע אותי בה – איש איש בתורו. אני מושלך בכף הקלע מהקוטב הדתי, הקובל על "החלל הערכי" ו"העגלה הריקה" של החילונים האומללים, אל הקוטב החילוני, הסולד בשאט נפש מ"הפנאטיות המשיחית ההזויה" של המתנחלים ומ"הפרימיטיביות החשוכה" של שאר הדתיים. לפי מלא קינה מרה על החילון, אך גם נושא מספד יוקד על ההדתה. חלק מחבריי תלמידי החכמים עולבים בי על שאני מעריך, מכבד, ואוהב יתר על המידה את התרבות החילונית ואת החילונים – מה שמשתלב להפליא עם התמיהה של חלק מחבריי החילונים על החיבור שלי לציבור הדתי החשוך, המשיחי, הקנאי והכפייתי. מזה, גוערים בי על החדשנות חסרת האחריות שלי; ומזה, על השמרנות העקשנית שלי.

איני רוצה – ובעצם איני יכול – "לשחק" את המשחק הדתי המקובל "עד הסוף". קשה עליי הדתיות העממית לגוניה. קשה לי ללמוד ולהתפלל עם בעלי בתים, אך גם עם תלמידי חכמים. התברר לי שאפילו רוב "חברי הרוח" שלי, בני שיח ובני לימוד ועיון, הם לבסוף, וליתר דיוק, מההתחלה – "דוסים" ש"יראתם קודמת לחכמתם", ש"חרדיותם" וחרדותיהם מנהלות אותם בבגרותם כבילדותם. גם ההבדל הביוגרפי עושה את שלו: אני לא זכיתי ל"גירסא דינקותא", ואמונותי ותורתני הן "גירסא דבגרותא" של "חוזרים בתשובה". זה בוודאי מצטרף ליצור פער שאינו ניתן לביטול ביני לבין חבריי.

פעם הומלס, תמיד הומלס; חויית ההומלסיות שלי מקבלת שוב ושוב אישורים. אפילו מקומות

שבהם קיוויתי למצוא בית רוחני – כבר אינם רוצים בייבתורתי כבני בית אלא לכל היותר כאורחים. מדוע? לא מפני שאני "הר-המורניק" (אני לא), וגם לא מפני שאיני "גושניק" (אכן – אני לא), אלא משום שאני "שג"רניק" (שאני גם לא!). כלומר אני כשלעצמי ממש "צדיק" (ודאי שלא), אבל תורתי מורכבת מדי, "גבוהה ועמוקה ומתקדמת מדי". היא מתאימה למבוגרים ולא לתלמידי ישיבה, "ילדים" רוחניים הזקוקים ליסודות הפשוטים. המפגש איתי ועם תורתי לא רק שאינו נותן להם זאת אלא אף חותר תחת היסודות הקיימים וההולכים ונבנים בישיבה – וזה מבלבל אותם ומזיק להם. לעניות דעתי, זוהי איננה הסיבה האמיתית.

"ואת דתי המלך אינם עשים ולמלך אין שוה להניחם". הבעיה האמיתית איננה "הדתיות (הבעייתית) שלי" אלא "אי-הדתיות שלי". רואים אותי כפילוסוף, כמיסטיקן ואולי אף, רחמנא ליצלן, כחילוני – אך לא כמאמין וכדתי. זוהי ההאשמה החריפה יותר המוטחת בי מדי פעם, ואלו אכן דברים מבוססים. אני שב ואומר (בהנאה לא מסותרת) שאינני דתי אך גם אינני חילוני. בסגנון מתון יותר, אני גם דתי וגם חילוני; ואם לדייק, אני חותר להגיע אל מעבר לדתיות ולחילוניות.

אז מה אני "מחפש" בחברה הדתית-לאומית? התשובה לכך פשוטה: אני נאה דורש, ונאה מקיים – ואני משתדל לתרום את תרומתי הצנועה לפרויקט השיקום של היהדות שעליו סיפרתי קודם לכן: לפרויקט המעבר מגלות לגאולה, מחו"ל לארץ ישראל, במובן הפסיכולוגי והתרבותי, הרוחני והתורני.

אומר זאת על דרך השלילה, בסגנון רמב"מיסטי: "אני דתי ולא בדתיות". אפשר גם בסגנון אידיאולוגי: "אני דתי כדי שלא נהיה דתיים". ובסגנון היסטורי: "אני סוס טרויאני בתוך המחנה הדתי". על דרך ההלצה: "אני סוס קוקי-אני". המטרה שלי היא להשיב לחיים את כל החלקים והמרכיבים, התורניים והקדושים, שהלכו לאיבוד בגלות הארוכה – ושהותירו אותנו רק עם דתיותנו. מטרתי היא לשחזר ולבנות שיעור קומה מלא ושלם של חיים ציבוריים ויחידיים, שהדתיות היא רק מרכיב אחד שלהם; חשוב ויקר – אך לא עיקרי, ובוודאי שלא בלעדי. אני פועל למען כך שנפסיק להיות רק דתיים; כדי שהדתיות תחזור למקום הטבעי שלה – כאמצעי ולא כתכלית, כפן בין פנים, כהיבט חיוני וחשוב שאיננו חזות הכול; כדי שהדתיות תפסיק להיות הזוהת הכוללת שלנו. להבנתי, הפרויקט הזה, שאליו אני מחויב, ושאליו אני מנסה לגייס עוד ועוד שפות, הוא מימוש חזון תורת ארץ ישראל של הרב קוק.

אם לומר זאת על דרך החיוב, אני "אדם מרובע". אני מבקש לחיות וללכת לאור המבנה המרובע של ההוויה והאדם ששרטט הראי"ה ב"ארבע הרוחות": הרוח האלוקית, הרוח המוסרית, הרוח הדתית והרוח הלאומית. אדם שפתוח ומחובר אל האלוקי, ומביאו לידי ביטוי בתבונה ובמוסריות, בדתיות ובלאומיות, באוניברסליות ובאינדיבידואליות.

י"ש – אני מסכים עם הכיוון וגם עם הסופרלטיבים. אבל למה אתה קורא לזה בשמות חדשים?
זו הרי התורה!

ח"ו – אומר לך מדוע אני מדגיש את הפן המהפכני. הטרנד העדכני של הציבור הדתי-לאומי הוא "השמרנות החדשה", ועל כך אומר בקיצור: "אוי ויי". אני לא שמרן; אני חדשן, אפילו מהפכן, וגם אנרכיסט. כמובן, תמיד נחמד לדבר על "חידוש מתוך הרצף"; זה השילוב המנצח של עם ישראל, וזה בוודאי נכון. גם אני לא מדבר על מחיקה של טקסטים, או על בנייה של "קאנון" חדש – אלא על קריאות חדשות; יצירת מדרש חדש של הלכה, אגדה וסוד. ובכל זאת, אל מול מה שאני מזהה בציבור הדתי-לאומי כהתחפרות שמרנית, אני רואה לנכון להדגיש דווקא את ההיבט המהפכני. אולי הביטוי הקולע לכך הוא "רנסנס": תחייה, לידה מחדש. כך מתבטא גם הרב קוק (אורות, עמ' עז): "הננו מוכרחים להרגיש שאנו נולדים מחדש, מתחתית המדרגה הננו הולכים ונוצרים עוד הפעם כימים מקדם... הננו קרואים לעולם חדש מלא זהר עליון, לתקופה חדשה שתעלה בחסנה על כל התקופות גדולות הערך שקדמו לה"

אני מבקש להקדים ולהנכיח את מה שבעיניי הוא הבסיס העומד ברקע כל הדיון שלנו. הפרויקט הפלאי והניסי הגדול ביותר – וגם החיובי והמוצלח ביותר – שהתרחש במאה העשרים הוא המפעל הציוני. אין דבר שמתקרב לנס הניסים ולפלא הפלאים של תחיית המתים של עם ישראל ולשיבתו לארצו. זו מהפכה בסדר גודל מקראי. אף אחד לא היה מוכן "לשים עליה גרוש", אך היא קמה וגם ניצבה. זוהי דרמה מפליאה ומדהימה מכל זווית שנתבונן בה, ואני חושב שזו נקודה שאמורה להיות נקודת המוצא לכל דיון מהסוג שאנו עושים כאן.

י"ש – אבל "המהפכה הציונית", השם הזה, גם הוא שנוי במחלוקת. במובן מסוים, הציונות – כמו שאמר הרצל בנאמו בפתיחת הקונגרס הראשון – היא שיבה. הציונות היא תנועה של שיבה. אנחנו שבים אל היהדות, אל עצמנו, אל המקרא, ולכל מיני דברים שכבר שכחנו אבל הם שלנו. הציונות הצילה את הזהות היהודית: יש פה משהו שמצד אחד הוא מהפכה, אך מצד שני הוא רנסנס. מה שקרה בציונות הוא לא תוצאה של "משק כנפי ההיסטוריה"; לא סתם אוכלוסיות מאוד-לא-מהפכניות הצטרפו לסיפור הציוני, הן הרגישו שבזה הן מממשות את מה שהן התפללו אליו עד אתמול, ואפילו באותו יום עצמו.

ואני רוצה לצרף לזה עוד נקודה. בתוך החברה הישראלית אנחנו רואים שהממד הזה של הרצף ההיסטורי, שהוא כאילו הקונטרה למהפכה, לא מצליח להתקיים במחוזות מהפכניים, ואני יודע שאתה מסכים איתי בנקודה הזו.

ח"ו – אני לא מסכים איתך. אני חושב שהמהפכה שאנו קרואים לה עוד לא התחוללה, ועל דא קא בכינא. הרב קוק כותב באחת הפסקאות שאני אוהב (מאמרי הראיה, עמ' 414): "אם התחיה הלאומית לא תחדש לנו הארה בתפילה, הארה בתורה, הארה בדרכי המוסר והקשבת האמונה, איננה עדיין תחיה אמתית". זהו דבר פשוט ומחויב המציאות; האם יעלה על הדעת שתהיה תחיית מתים לאומית, והיא תישאר רק פיזית ולא תבוא לידי ביטוי רוחני? האם יעלה על הדעת

שלאחר תחיית המתים והשיבה לארצות החיים, ימשיך המת-החי ללבוש את תכריכיו שבהם התהלך בארצות המוות? וכמובן, איני מדבר רק על הלבוש הגלותי המגוחך, אלא ראשית כול על הפסיכולוגיה והתודעה הגלותיות. ברור שבעקבות התחייה הלאומית, וכביטוי עצמי שלה, תתחולל גם תחייה רוחנית. ודוק: אני לא מדבר רק על שכלול ואינטגרציה, ובוודאי שלא על קוסמטיקה או כירורגיה פלסטית. אני מדבר על לא פחות משינוי פרדיגמטי. על פרדיגמה חדשה, "תורת ארץ ישראל", שנועדה להחליף את הפרדיגמה הישנה, "תורת חוץ לארץ".

כל זמן שאנו לא מוכנים לומר באופן ברור שלא נסתפק בפחות מכך, נישאר לדשדש בדלי"ת אמות של שיפורים נאים – אך חסרי משמעות. אנו זקוקים היום ל"חדשנות ישנה" ולא ל"שמרנות חדשה"; "חדשנות ישנה" שמאז ומתמיד הייתה אומנותם של אבותינו. בכל נקודת מעבר, ובכל פרשת דרכים בתולדות עם ישראל, השכלנו לא רק לשרוד אלא גם להתחדש. אני חושב שאין חולק על כך שאנחנו נמצאים היום בצומת שאינו פחות דרמטי מתקופת בית שני, שמתוכו צמחה התורה שבעל-פה; לא פחות דרמטי מחורבן בית שני, שמתוכו צמחה תורת חוץ לארץ, תורת הגלות; לא פחות דרמטי מתקופת הראשונים, שהעמידה את קומת התורה החדשה בנגלה ובנסתר; ולא פחות דרמטי מתקופת האחרונים, שהולידה את קבלת האר", החסידות, המתנגדות ותנועת המוסר.

האמת צריכה להיאמר: התורה החדשה כבר ניתנה אלא שאנו מסרבים לקבלה. האור החדש של "תורת ארץ ישראל" האיר על ציון, ואנו מעדיפים להמשיך להלך באפלת הגלות. אני מקווה שזה מסביר מדוע אני מתעקש לדבר על מהפכה ולא רק על רנסנס. זה לא רק עניין של טמפרמנט וניסוח, ולא רק דבר מהותי מבחינה עיונית. זה גם חיוני כדי שמה שצריך להתרחש אכן יתרחש.

פרויקט תורת ארץ ישראל יצא אל הפועל רק בתנאי אחד: שהאבות והבנים יפתחו לבבותיהם זה לזה, ישלבו זרועות זה עם זה, ויעבדו ביחד את עבודת התחייה. ואומר זאת גם באופן קונקרטי ואישי: החלום הגדול ביותר שיש לי כרגע הוא להקים בית מדרש שבו ילמדו אנשים ונשים, חילונים ודתיים, מכל צבעי הקשת הישראלית, על מנת להיות תלמידי חכמים ותלמידות חכמים. לא רק כדי להתפייס ולהתרוועע, אלא גם ובעיקר כדי לחולל ביחד את המהפכה הרוחנית.

י"ש – אנחנו מחפשים אנשים שלוקחים אחריות על הרוח של עם ישראל.

ח"ו – אכן כן. יש הרבה בתי מדרש דתיים, מעט בתי מדרש חילונים, ומעט בתי מדרש משותפים. ככולם מתרחשים דברים נהדרים: יש בהם תוכניות יפות, מעניינות, משמעותיות; אבל העיקר – אנשים שלוקחים בענוה אך גם בעוז אחריות על כלל ישראל – עדיין אין. יש תלמידי ותלמידות חכמים דתיים רבים; תלמידי ותלמידות חכמים לא דתיים מעטים; אך אין כמעט תלמידי ותלמידות חכמים שמקדישים את עצמם באופן ממוקד ואינטנסיבי לפרויקט הלימוד המשותף שמגמתו להוליד את הקומה החדשה של התורה: ליצור את המדרש החדש של התורה, שאנו

זקוקים לו כאוויר לנשימה. זו תהיה מטרת בית המדרש שאני חולם עליו.

י"ש – פעם דיברתי בדיוק כמוך, אבל עם השנים קיבלתי הרגשה שאין בצד השני כל כך עם מי לעבוד. אין פרטנר, לצערי. עם כל הכבוד לפלוני או לאלמוני – אלו שלושה-ארבעה אנשים, והתהליך הגדול לא קורה. אני חושב שזה רומז לבעיות יותר עמוקות: הריחוק של העולם החילוני מההוויה היהודית, ומהרצון להיות שותף לדבר הזה, גדול מדי כנראה.

לעומת זאת, בשנים האחרונות אני מזהה דווקא בעולם הדתי פתיחות שלא הייתה בעבר. היום אני מרגיש שמה שאמרתי לפני שלושים שנה הפך כבר למיותר; הרבה אנשים כבר אומרים אותו. יכול להיות שדווקא מתוך "הרצף הדתי" (כפי שהוא נקרא כיום) תצמח היהדות הישראלית, ולא דווקא מתוך שני הקצוות האלה – של תלמידי חכמים אורתודוקסים מכאן, וחילונים מכאן.

ח"ו – אני מסכים עם הקשיים שאתה מעלה, וגם עם מקומו של "הרצף" בסיפור. אבל יש היום עוד התרחשויות בשטח; דברים שבוקעים ועולים מלמטה, והם זקוקים לבית מדרש משותף. אני באופן אישי אביא לבית המדרש הזה – גם אם כ"דון קישוט" – את הקול של הרב קוק. זה הקול שלי. אני אוהב את הקול של זלדה, את הקול של לוינס, ועוד קולות רבים וטובים – אבל אני בא לפרויקט יחד עם רב'ה ומשנה סדורה.

אני חושב שהרדוקציה שעושים לרב קוק – כאילו היה "עוד" תלמיד חכם ברצף המסורת – היא החמצה טרגית של סדר הגודל שלו, ושל המשמעות של תורתו. הוא העמיד משנה סדורה וקוהרנטית הפורשת חזון של העתיד להתרחש. זו אינה תבנית קשוחה, וגם לא אידיאולוגיה נוקשה, אלא בעיקר סיפור מסגרת: ראשי פרקים, עקרונות יסוד, והתוויית כיוון כללי.

י"ש – אני מפחד מתבניות סדורות שכאלו. אני חושש מאידיאולוגיות.

ח"ו – דווקא הפרישה הפזיזה של הציבור הדתי-לאומי מהרב קוק לטובת הרומנטיקה החסידית, המזורה והגלותית – או לאידאולוגיות שונות ומשונות, רומנטיות, ליברליות ושמרניות – זו הבעיה. זו החמצה וטרגדיה.

בית מדרש כזה עדיין לא קם. אני מבקש להזכיר כאן שאת בית המדרש הזה חלמתי לפתוח יחד עם ידידי בארי צימרמן זכרו לברכה. בארי היה בעיניי דוגמה ומופת לתלמיד חכם ארצישראלי שהיה שותף לחזון שלי. אבל החלום המשותף שלנו לא זכה להתממש; לא במישור המעשי, אך גם במישור הענייני נערמו לא מעט קשיים. אנשים טובים, חכמים ומנוסים, טענו באוזנינו שאין לזה סיכוי; בציבור החילוני, לטענתם, אין תרבות של לימוד לשמה, במשך שנים ארוכות, ללא כל

תגמול, תואר או תעודה. אלו טיעונים אמפיריים שהבריחו מאיתנו שותפים פוטנציאליים, ואלו עובדות ברורות שאותן יש לשנות.

על כולנו לעבור תהליך שהוא קודם כול פסיכולוגי, תודעתי ותרבותי; תהליך שיביא אותנו למודעות עצמית וסביבתית צלולה יותר. רק ביחד נצליח לממש את הפרויקט הזה, בעבודה בצוותא של אנשים ונשים מכל המחנות בעם ישראל, ולא על ידי חלק מסוים שלו. רק ביחד אפשר לחדש תורה שתהיה רלבנטית ומשמעותית לכל עם ישראל, "איש על מחנהו ואיש על דגלו".

י"ש – אבל למה אתה עושה בית מדרש עם הציונות החילונית הקלאסית שגדלת עליה? היא כבר לא קיימת או נחלשה מאוד. קורים דברים מעניינים אחרים, מימין ומשמאל.

ח"ו – אני מברך על כל מה שקורה "מימין ומשמאל". אין שום מהלך שהמגמה הכללית שלו היא להמשיך ולפתח את הזהות, הערכים והתרבות של החברה הישראלית – שאני פוסל. מבחינה מוסרית יש לי קווים אדומים ברורים, אך מבחינה רוחנית אין לי שום קו אדום. להבנתי, החיבור הוא המפתח; החיבור בין אנשים מחלקים שונים של החברה הישראלית – הנושאים את המכנה המשותף שכעת תיארתי – הוא זה שיכול להיות מאוד פורה. כל מה שיצמח רק מתוך כת מסוימת, או מגזר מסוים, או חבורה יותר מדי מסוימת – לא יניב חידוש.

ובניסוח יותר אידיאולוגי: אני חושב שהעגלה החילונית (וכמוה גם העגלה האנושית) איננה ריקה. יש מחוץ לבית המדרש יצירה ישראלית אינטנסיבית ומרתקת, ולא יזיק להזכיר שהרב קוק היה אכול קנאה ביצירה שהייתה בעולם החול. אני חושב שהעגלה החילונית מלאה בכל טוב, והגיע הזמן שנתודע אליה ושנלמד אותה ברצינות. במקביל לתחייה הלאומית הלוא התרחשה גם תחייה רוחנית, לשונית, תרבותית, ספרותית ושירית. ומנגד, גם במרחב הדתי – ואפילו בבית המדרש – יש יצירה חדשה רעננה ומלבבת. אם כל מחנה יסתגר בדלי"ת אמותיו, תהא זו החמצה אדירה. ברכה גדולה תצא רק מהמפגש של היצירה שבקודש ושבחול.

אחת הבעיות החוצות מגזרים היא הבורות, ואף ה"ברבריות", של הדור הצעיר – שלה כמובן אחרים אנו ההורים והמורים. בוגרי מערכות החינוך – הן הממלכתית, הן הממלכתית-דתית – הם "ברברים" במובן הקלאסי של המילה. הם אינם "בני תרבות". זו לא אשמתם: את החינוך ההומניסטי-קלאסי החליף חינוך מתמטי-טכנולוגי; את קריאת הספרות והשירה החליפו הצפייה והחלקת האצבע על המסכים. שמות כמו הומרוס לאלו, ורס"ג לאלו, אינם אומרים דבר. התוצאה היא שמדינת ישראל היא אומנם "סטרטאפ ניישן" במרחב הטכנולוגי – אך לא במרחב הרוחני, האתי והפוליטי, כמסורת נביאי ישראל וחכמיו.

אני מייחל לכך שייולד כאן משהו חדש! לא "יהודי חדש" אלא יהודים חדשים – ולא פחות מכך

גם חברה ועם חדשים, איש על מחנהו ואיש על דגלו, שעיקר הבשורה שלהם, לעצמם ולעולם, היא בשורה רוחנית מוסרית. תנאי הכרחי לכך הוא שהתיוגים המגזריים והאישיים של "דתי" ו"חילוני" ייעלמו מאופק חיינו; שבסופו של תהליך לא יהיו כאן "דתיים" ו"חילונים" אלא זן חדש של בני אדם, מגוון ועשיר, שיהיה מעבר לדתיות ולחילוניות. שאלת המכנה המשותף של הוויה פלורליסטית כזו היא שאלה נכבדה, והיא תיפתר לא בפעם אחת אלא בתהליך שאורכו כאורך החיים עצמם.

י"ש – במערכת העיתון שבו עבדתי היו על כך דיונים שלא נגמרו: איך לפנות למגזרים אחרים? האם אנחנו משוחחים עם עצמנו? אולם בסוף הבנתי שצריך להתחיל דווקא מהמעגל שמראש שותף איתך להנחות היסוד – שהן מראש "דתיות אבל פתוחות"; לא אורתודוקסיה במובן הבלדני אלא עם המעגל שפתוח ל"דרך ארץ", להשכלה כללית ולדיאלוג עם התרבות. אם אתה לוקח את זה בתור עמוד שדרה, ואז מרחיב את מוטת הכנפיים כדי שהעסק הזה יגדל וכדי שהתורה לא תהיה מצומצמת – אז הוא באמת יגדל ואז השיח לא יהיה מצומצם.

ח"ו – לא יגדל, יתחדש!

י"ש – נו, שיהיה. מותר להתווכח. אני חושב שיש הבדל עצום בין תפיסה דתית מצומצמת לתפיסה דתית רחבה, ויש יסודות טובים שמעניקים חיים לזהות היהודית ולשייכות לכל הסיפור שקשה לוותר עליהם. לכן צריך להרחיב את המרחב הדתי, וגם מבחינה סוציולוגית זה מה שעובד. לכן קראתי לזה "הרצף" או "התפר".

אבל יש נקודה מרכזית וחיונית שעליה מתקשים לוותר: כדי שההרחבה תהיה אמיתית, ולא רק בבחינת "בואו ונגייר עוד כמה אנשים, ונצרף אותם לשוליים", אתה צריך להוריד גדרות. אתה צריך להגיד: אני לא רואה בשוליים האלה את ה"לייטים" שלי, אלו ש"אינם באידיאל מבחינתי, אבל אני מסוגל לסבול אותם". הם צריכים להיות חלק שווה מהסיפור.

ח"ו – אני מודה שדיברתי בחריפות. אם אתנסח במתינות יותר, אומר: בהחלט יש לדתיות ולדת מקום, כמו גם לרליגיוזיות ולמיסטיקה. אנחנו חווים היום גל של אינדיבידואליזם חריף, שלוקח אותנו לתופעות אוניברסליות, ואני יכול ללמד המון זכות על הדברים האלה. אבל מה שאני מנסה לומר הוא שברגע שהרליגיוזיות הופכת להיות חזות הכול – זו נפילה, ושהמילה "דתי" מנציחה את הנפילה הזו. כל זמן שלהיות אדם דתי זה עניין אישי, אינטימי, פרסונלי ורומנטי עם אלוקים; כל זמן שדבקות היא ההתענגות הרוחנית של היחיד על המפגש עם הקדושה – אנחנו ממשיכים להתחפר ולהתבצר, גם אם בצורה יצירתית ומוכשרת, בבוכן הגלותי שבו כל מה שהיה זה יחיד,

משפחה, מקדשי מעט וקהילה (במקרה הטוב). אבל אנחנו כבר לא נמצאים במקומות הללו; זוהי רק דמות הצל שלנו, שהצליחה להשתלט לנו על התודעה. לצערי, זה מה שקורה בעולם הדתי בכלל ובבית המדרש בפרט.

מנגד, בעולם החילוני, מתרחשים דברים לא פחות קשים – אינדיבידואליזם הגולש לנרקיסיזם, לניאו-מרקסיזם או לספיריטואליזם מנותק. כל אלו חוברים יחד לחוסר אחריות חברתית. אני בהחלט מוכן להגיד שבקליפה הזו יש ניצוץ קדוש שראוי להעלות אותו – מעבר מלאומיות לאוניברסליות או מכלליות אידאולוגית לפרטיות רגישה – אבל צריך להתייחס אל הדברים כמות שהם.

אני חושב שאנו זוכים לחיות בתקופה הרת גורל, מסעירה, מרתקת ומאתגרת מאין כמוה. האתגר הרוחני, הערכי והזהותי העומד בפנינו, שבהתמודדות עימו תלוי עתיד עם ישראל בארצו לטוב ולמוטב, הוא אתגר ההארה של תורת ארץ ישראל. זהו פרויקט ענק התובע חזון ותבונה, אומץ ורגישות, ובעיקר שותפות של כל המחנות שבעם ישראל. זו חייבת להיות "רבולוציה אבולוציונית" שיש לעשותה במלאכת מחשבת של ריצוף וחינוך. עיקרה היא ההתחדשות והיצירה, הנביעה וההשראה. במקום לזעוק זעקה ולקרוע קריעה, אנו קרואים להצטרף ולקחת חלק בתחיית התחייה – בתחייה הרוחנית של עם ישראל בארצו.